

Kunstiajaloolane ja GRU reservohvitser ühes isikus

Jaak Kangilaski. Minu elud. Tallinn: Tänapäev, 2023, 399 lk.

Ivo Juurvee*

Kunstiajaloolane Jaak Kangilaski (1939–2022) ei vaja Tuna lugejale nähtavasti pikemat tutvustust – väljapaistev isiksus, teadlane ning teadusadministraator, eriti aga õppejõud. Tema mälestused erinevad tavapärasest memuaarteosest nii pealkirja, kus sõna „elud“ on mitmuses, kui ka struktuuri poolest, koosnedes kahest osast „Minu elu“ ja „Minu varjatud elu“. Järelsõnana on toodud mõned kommentaarid ka lähedastelt, mis on küll lühidad, aga aitavad eelnevat teksti paremini mõista. Tegelikult ongi tegu justkui kahe eraldi raamatuga, millest kumbki käsitleb üht Kangilaski kahest täiesti erinevast tegevusalast – kunstiajalugu ja luuret.

Originaalsel struktuuril on oma põhjus. Nimelt alustas Kangilaski oma mälestuste kirjapanekut just n-ö salajasest elust, mis on oluliselt viimistletum kui teose esimene osa. Hiljem kirjutatud „Minu elus“ on teemade ring märksa laiem – suguvõsa, haridustee, tööelu, reisirid, isiklik- ja seltsielu –, aga selle võrra on ka käsitus pinnapealsem. On kurb, et autorile ei olnud antud piisavalt tervist ja elupäevi sellegi osa põhjalikumaks viimistlemiseks. Kangilaski on küll avanud oma olulisemate otsuste tagamaid, kuid erinevalt teistest sarnastest memuaaridest ei sisalda need eriti palju värvikaid detaile kogemustest ajalootudengina, kunstnike seltsielust või tööelust kunstiajaloolasena. Siiski on Kangi-

laski mälestused selleski vallas oluline lisanud varasemale memuaristikale¹ ja need on rikkalikult fotodega illustreeritud. Mainitud struktuurist tulenevalt ei moodusta autori tegevus lugeja jaoks ühtset kronoloogilist lugu. Seega saab kronoloogiline narratiiv moodustuda alles lugeja peas, mis muudab lugemist mõneti huvitavamaks ja paneb vähegi sügavama huvi (või halvema mälu) korral raamatut edasi-tagasi lappama.

Raamatu teises osas kirjutab Jaak Kangilaski, et 1962. aastal andis ta nõusoleku teha koostööd Nõukogude sõjaväeluure GRU-ga² ning alates 1965. aastast koolitati teda reservohvitseriks, kelle ülesanne olnuks töötada võimaliku sõja eel ja alguses vaenlase tagalas, peamiselt otsides olulisi sõjalisi sihtmärke. Kangilaski annab üsna täpse ülevaate talle antud väljaõppest. Alates 1981. aastast oli ta kontaktis Rootsi luurega, jagades infot GRU töömeetodite ja ohvitseride kohta. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist võttis tema kureerimise rootslastelt üle Eesti kaitsepolitsei, Kangilaski tegevus kestis kuni käesoleva aastatuhandeni. Arusaadavatel põhjustel ei ole see mälestuste osa fotodega illustreeritud ja mida lähemale tänapäevale, seda vähem autor detailidesse laskub.

Nende mälestustega on Kangilaski andnud olulise panuse külma sõja historiograafiasse nii Eestis kui ka maailmas laiemalt. Eestikeelses memuaristikas on varem käsitletud siseriikliku eriteenistuse KGB³ külma sõja aegset tegevust, seda nii kaadri-

¹ Nt L. Vahre. Meenutusi kadunud maailmast ehk keskkoolist, ülikoolist, matkadest, malevast, väljakaevamistest ja muust aastail 1975–1984. Tallinn: Avita, 1999 ja Eesti Päevaleht, 2010; I. Torn. Minu elu lugu. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2018; H. Valk. KuKu klubi kuldsed aastad. Tallinn: Tänapäev, 2014.

² NSVL GRU – Luure peavalitsus (vn Главное разведывательное управление СССР). Kuigi teenistust tuntakse nii avalikkuses, akadeemilises kirjanduses kui ka Venemaa ametnike sõnavõttudes endiselt nime GRU all, on see pärast Nõukogude Liidu lagunemist üle elanud mitmeid nimevahetusi ja kannab alates 2010. aastast ametlikku nimetust GU. (Täpsemini GU GŠ VS RF – Главное управление Генерального штаба Вооружённых сил Российской Федерации.)

³ KGB – Riikliku Julgeoleku Komitee (vn Комитет государственной безопасности).

* Ivo Juurvee (1979), PhD, Rahvusvahelise Kaitseuuringute Keskuse uurimisprogrammi „Julgeolek ja kerksus“ juht ning teadur, ivo.juurvee@icds.ee.

ohvitseri⁴ kui ka agendi⁵ või tõenäoliselt usaldusisikuna⁶, aga ka KGB tagakiusamise ohvrina.⁷ Kõnealused teosed räägivad aga vaid KGB tegevusest Eestis. KGB tegevust välismaal ja rivaliteeti GRU-ga on külma sõja ühe viimase Nõukogude luure välismaal avalikustatud läbikukkumisega seoses puudutanud üksnes kaugsõidukapten Rein Kasak, kes mainib neid organisatsioone võrreldes KGB kohta, et „see oli siiski tõsine organisatsioon“,⁸ viidates sellega justkui, nagu GRU poleks seda olnud. Seega on Kangilaski raamat esimene eestlase kirjutatud põhjalikum mälestusteraamat Nõukogude Liidu sõjaväeluure kohta, mis – arvestades NSV Liidu kokkuvarisemisest möödunud aega – jääb suure tõenäosusega ka viimaseks.

Väljaspool Eestit on külma sõja aegset Nõukogude luuret käsitlevaid raamatuid ilmunud muidugi oluliselt rohkem. Sellestki kirjandusest on valdav osa kallutatud KGB suunas, kuid on ka mitmeid GRU töötajate memuaare.⁹ Küll on nende autorid Läände üle jooksnud välismaal teeninud sõjaväeluurajad, kellest ükski ei räägi GRU reservohvitseride ettevalmistamisest. Samuti pole sellekohast infot õnnestunud leida Venemaal ilmunud memuaaridest (mis on loogiline, sest seal oleks see endiselt riigisaladus) ega ka Läänes pärast külma sõda ilmunud uurimistöödest.

⁴ V. Pool. *Minu elu ja teenistus KGBs*. Tallinn: Postimees Kirjastus, 2019.

⁵ V. Sonn. *Võõras: Jutustus KGB abilisest*. Elva: Marek Soonpuu, 1995; R. Kasak. *50 aastat saatana embuses*. Tallinn: Varrak, 2011.

⁶ M. Kadastik. *Nüüd ma siis kirjutan: Elutüüraamat*. Tallinn: Varrak, 2016, lk 63–70.

⁷ H. Kiik. *Julgeolekust (KGB): dokumentaalromaan: 38 aastat kirjaniku elust (1948–1986)*. Tallinn: H. Kiik, 2006.

⁸ R. Kasak. *50 aastat saatana embuses*, lk 584.

⁹ I. Gouzenk. *This Was My Choice*. Ottawa: Eyre & Spottiswoode, 1948; V. Suvorov. *Inside Soviet Military Intelligence*. New York: Macmillan Publishing Company, 1984; V. Suvorov. *Aquarium*. London: Hamish Hamilton, 1985; S. Lunev. *Through the Eyes of the Enemy: The Autobiography of Stanislav Lunev*. New York: Regnery Publishing, 1998. Teatud reservatsioonidega võiks siia nimekirja lisada hiljem Nõukogude Liidus hukatud Oleg Penkovski USA luurele antud ütlustel põhineva GRU-d käsitleva raamatu: O. Penkovsky. *The Penkovsky Papers*. London: Collins, 1965.

Seega on Kangilaski mälestused äärmiselt huvipakkuvad ka ülemaailmses kontekstis, seda vähemalt luureajaloolastele. Ühtlasi võib uskuda Kangilaski enda kirjutatut: „Rootslasi erutas minu jutt, et minusuguste saatmine võib toimuda ka enne sõjategevuse algust“ (lk 335). Teisisõnu, arvatavasti ei olnud Rootsi ja küllap ka teistel Lääne eriteenistustel varem teavet sõja ajal üksi tegutsevate GRU reservohvitseride süsteemi kohta. Selline info ei ole huvitav üksnes ajaloolastele, sest tõenäoliselt kasutatakse sarnast süsteemi Venemaal tänini. Mäletatavasti hakkasid kohe pärast Venemaa täiemahulise agressiooni algust Ukrainas 24. veebruaril 2022 levima teated vastase sihitajate ja sabotööride tabamisest Kiievis.¹⁰ Täpsed andmed nende arvu, tegevuse ja väljaõppe kohta seni puuduvad ning tõsiste ajalooamatute ilmumiseni praeguse sõja kohta läheb veel aega, kuid Kangilaski mälestused aitavad seda fenomeni mõningal määral mõista. Värskes Ukraina julgeolekuteenistuse SBU¹¹ Venemaa spioonide ja diversantide äratundmise ja kahjutuks tegemise käsiraamatuid leidub kirjeldusi isikutest, kelle tegevus sarnaneb sellega, milleks Kangilaskit koolitati.¹²

Kangilaski raamatut lugedes tekib muidugi küsimus, miks ta laskis end värvata väljaõppele GRU-s. Küsimusele leiab ka vastuse: ta kirjutab, et kartis ajateenistust Nõukogude armees. See on igati arusaadav ja isegi mõistlik, kindlasti polnud tegu kohaga kuhu kippuda (ja hilisemad mälestused ajateenistusest on kohati tõesti üsna õudust tekitavad¹³). Kuna sõjaväeluure oleks võinud ajateenistust kergendada või sellest isegi päästa – nagu Kangilaski

¹⁰ C. Jewers. *Machine-gun carnage in Kyiv suburb: Two Russian ‘saboteurs’ are gunned down after stealing Ukrainian military truck and crashing a tank into a civilian’s car*. – Daily Mail, 25.02.2022: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-10550975/Russian-TANK-crushes-civilian-car-Kyiv-suburb-elderly-driver-miraculously-rescued.html>

¹¹ SBU – Ukraina Julgeolekuteenistus (ukr Служба безпеки України).

¹² V. M. Hrebeniuk. *Sabotage and Reconnaissance Activity of Russian Special Services: A Tool of Kremlin Aggression*. Kyiv: National Academy of Security Service of Ukraine, 2023, lk 110–111.

¹³ Vt nt A. Torjus. *Sina ei pea mitte imestama*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011.

puhul peaaegu juhtuski –, oli see nähtavasti peamine motivatsioon nõustumiseks. Autor kirjutab, et tal oli GRU ettepaneku üle hea meel: „Pingutasin, et mitte liiga torkakalt oma nõusolekut väljendada [- - -]“ (lk 213). Pole alust kahelda ka tema mainitud sekundaarsetes motivatsioonides, nagu kavatsus sõja korral üle joosta (mida oluks GRU poolt välismaale saadetuna lihtsam teha) või luuretöö tundmine põneva väljakutsena (mida see ju ongi).

Arusaadavalt põhjustas Kangilaski memuaaride ilmumine 2023. aasta mais avalikku poleemikat. Avapaugu andis sellele põhjalik lugu ETV populaarses saates „Pealtnägija“¹⁴, millele järgnes mitmesuguseid seisukohavõtte suuremates ajalehtedes.¹⁵ Kuigi on võimalik, et kõik arvajad ei olnud raamatut mõttega läbi lugenud, tuginedes paljuski just televisioonist nähtule, näitas järelkaja kätte kaks olulist küsimust, mis raamatut lugedes tekivad: kuivõrd vastab kirjeldatu tõe ja milline võiks olla moraalne hinnang Kangilaski tegevusele.

Esimesele küsimusele saaksid kindla vastuse anda kolm teenistust: Venemaa sõjaväeluure GRU, Kaitsepolitsei amet ja raamatus mainitud „Rootsi sõjaväeluure“¹⁶. Ükski neist sellist infot loomulikult ei kommenteeri. Rootslased ei ole selletaolisi asju kunagi kommenteerinud, KAPO ei saaks

seda nähtavasti juba seadusest tulenevalt teha enne 2062. aastat (ehk siis enne 50 aasta möödumist Kangilaski viimasest väidetavast kontaktist GRU-ga 2017. aastal), ja kui juhtumit kommenteeriks GRU, siis oleks selle usutavus sõltumata kommentaari sisust pehmelts öeldes kaheldav.

Teemat puudutava arhiivimaterjaliga on lood samuti kesised. Eestis asuvatest avalikest arhiividest võiks mingitki selgust loota vaid Kangilaski mahukast nn KGB väljasõidutoimikust.¹⁷ Kuigi tegu ei ole kõige huvitavama materjaliga, võib väljasõidutoimikutest mõnikord leida võrdlemisi kindlaid viiteid koostööle KGB-ga (nt resolutsioonid „Arvestades ENSV KGB 1. osakonna huvitatust, teeme ettepaneku lubada seltsimees X riik Y“). Kangilaski väljasõidutoimikus ei leidu aga midagi, mis tema koostööle KGB-ga ja ka GRU-ga osutaks. Toimikust saab nähtavasti ammendava ülevaate Kangilaski sõitudest väljapoole NSV Liitu aastatel 1968–1989 ja see on toonaseid olusid arvestades muljetavaldav: 1968 Soome, turism; 1969 USA, sugulaste külastamine; 1969 Prantsusmaa, turism; 1971 SDV, komandering; 1974 Itaalia, turism; 1975 Prantsusmaa, turism; 1976 SDV, komandering; 1977 Soome, turism; 1978 Rootsi, turism; 1980/81 Norra; 1982 Itaalia, komandering; 1986 Rootsi, komandering; 1986 Taani, komandering. Toimikus leiduv viimane ankeet on koostatud 1989. aasta juulis sõiduks Soome.

Teiseks näitab toimik, et Kangilaski tausta on kontrollitud üsna põhjalikult. Lisaks tema enda ja tööandja esitatud paberitele on KGB kasutanud näiteks kirjade perlustratsiooni, infot on küsitud Eesti NSV Siseministrieri informatsioonikeskuselt, Eesti NSV KGB I osakonnast ja šifreeritud telegrammidega NSVL KGB Esimese peavalitsuse 15. osakonnast (kaks viimast on välisluurega tegelevad struktuuriüksused). KGB on teinud ka operatiivtööd, näiteks leidub ühes öien-dis 1969. aastast fraas: „On abielus, usaldusisik „K“ andmetel on naisega normaalsed

¹⁴ „Pealtnägija“: legendaarne kunstiajaloolane osutus topeltagentiks. – ERR, 10.05.2023: <https://www.err.ee/1608973193/pealtnagija-legendaarne-kunstiajaloolane-osutus-topeltagentiks>

¹⁵ T. Minnik. „Kangilaski polnud mingi topeltagent!“ Keda teenis tuntud kunstiteadlane tegelikult? – Eesti Päevaleht (LP), 12.05.2023: <https://epl.delfi.ee/artikkel/120186358/kangilaski-polnud-mingi-topeltagent-keda-teenis-tuntud-kunstiteadlane-tegelikult>; E. Koort. Jaak Kangilaski lugu: meile näidati episoodide ja GRU agent pole kangelane. – Postimees, 15.05.2023: <https://kultuur.postimees.ee/7774834/jaak-kangilaski-lugu-meile-naidati-episoodide-ja-gru-agent-pole-kangelane>; I. Juurvee. GRU reservohvitseri mälestused kõlavad tõepäraselt. – Postimees (AK), 19.05.2023: <https://arvamus.postimees.ee/7777740/ak-gru-reservohvitseri-malestused-kolavad-toeparaselt>; P. Erelt. Kunstiteadlane Jaak Kangilaski ei suutnud elu kiusatustele vastu panna. – Eesti Ekspress (Areen), 31.05.2023: <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/120193658/kunstiteadlane-jaak-kangilaski-ei-suutnud-elu-kiusatustele-vastu-panna>.

¹⁶ Tõenäoliselt MUST (rts *Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten*).

¹⁷ RA, ERAF.SM.136.1.661. Kuna säilik sisaldab delikaatseid isikuandmeid, kehtib sellele juurdepääsupiirang. Täna Jaak Kangilaski perekonda, et nad volitasid mind säilikut käesoleva arvustuse kirjutamiseks kasutama.

vastastikused suhted.¹⁸ Midagi huvitavat KGB siiski ei tuvastanud (kaks USA-s elavat onupoega on kirjas Kangilaski enda esitatud ankeetides) ja õiendites kordub aina: „[KGB] kompromiteerivaid materjale ei oma, [Jaak Kangilaski] väljasõidule X riiki vastu ei ole.“

Indrek Jürjo on oma põhjalikus töös avaldanud Läänes reisinud Eesti intelligentside mahlakamaid ettekandeid VEKSA-le.¹⁹ Neist üks on Jaak Kangilaski aruanne sõidust Rootsi 1986. aasta jaanuaris.²⁰ Erinevalt paljudest teistest aruannetest samas raamatus ei ole selles dokumendis midagi, mis oleks võinud KGB operatiivhuvides kasulik olla.

Niisiis, olemasolev arhiivimaterjal ei võimalda mälestuste töepärasust hinnata. Siinkirjutaja kaldub töepärasust uskuma ja seda mitmel põhjusel. Kangilaski kirjeldatu asetub üsna loogiliselt konteksti, mis on NSV Liidu luuretegevuse kohta varasemast teada. Ta jagab ohtralt detaile ja kui need oleks välja mõelnud inimene, kes süsteemi ei tunne, oleksid vead olnud vältimatud. Mida hilisemat perioodi mälestuste autor käsitleb, seda vähemaks detaile jääb, kuid selleski osas ei paisuta ta oma rolli üle. Kirjapandu on töepärane, kuigi alati jääb õhku küsimus, kui palju on jäänud kirja panemata. Näiteks oli NSV Liidus teada, et välismaale reisinud Nõukogude kodanike vastu tunnevad huvi sealsed kohalikud eriteenistused. Kindlasti pidid palju reisiva GRU reservkapteni aastmes ohvitseri jaoks eksisteerima instruksioonid, kuidas sellisel puhul talitada. Millised need instruksioonid olid ja kuidas nende järgimist kontrolliti, raamatust ei selgu.

Teine küsimus on moraalne hinnang Kangilaski tegevusele, mis jääb igäühe enda otsustada. Kui tema esialgset nõusolekut sõjaväeluurealase väljaõppe saamiseks võib hinnata mitmeti, siis tuleb kindlasti silmas pidada, et aastatel 1981–2003 võttis Kangilaski oma isikliku julgeoleku seisukohast suuri riske ning Lääne luurekogukonnale oli temalt saadud

informatsioon NSV Liidu ja hilisema Venemaa luure kohta vajalik ja huvipakkuv. Ajaloo kulgu see nähtavasti ei muutnud, kuid seda põhjusel, et külm sõda ei arenenud edasi kuumaks ehk kolmandaks maailmasõjaks. Kangilaski mainib, et alates 1970. aastatest kehtis süsteem, mille järgi pidid vaenlase tagalasse saadetavad GRU reservohvitserid saama päevi või isegi nädalaid enne üldmobilisatsiooni algust telegrammi käsuga ilmuda erakorralistele kodusõppustele (lk 335). Nõukogude luure seisukohast oli selline süsteem mõistlik, sest pärast üldmobilisatsiooni väljakuulutamist oleks naaberriikides kindlasti tõstetud nii sõjalist kui ka politseilist valmisolekut, mis oleks muutnud üle piiri saamise ja kohapeal liikumise keerukaks kui mitte võimatuks. See tähendab, et juhul kui suur sõda oleks siiski puhkenud ja Kangilaski oleks vastava telegrammi saanud ning rootslasi sellest õigeaegselt informeerinud, võinuks tema tegevusel olla ajalugu muutev tähtsus küll. Kuigi sõna „oleks“ kordub eelmises lauses tihti, näitab see ometi, et Kangilaski antav info oli potentsiaalselt väga oluline. Teave kasutatud sidemeetodite kohta võinuks kergemaks muuta Nõukogude luurajate avastamist, sest läbi ajaloo on neid tihti üles leitud just sidepidamisel. Seegi teave võimaldanuks planeerida vastumeetmeid. Aga jällegi, õnneks sõda ei tulnud, ja Kangilaski osaks ei saanud ajalugu muuta.

Kangilaski ise on kirjutanud nii: „Oma luuretegevusele tagasi vaadates leian, et seda oli eelkõige vaja minule endale. Nagu kirjutasin, siis vahetult ajendas mind hirm sattuda sõjas olukorda, kus mul pole võimalik lääne riikide poole üle minna. Edaspidi innustas mind võimalus võidelda võõra ja valeliku võimuga. [- - -] Kergem oli taluda nõmedusi, kui teadsid, et samal ajal osaled võitluses nõmeduse allika vastu“ (lk 374–375).

Kangilaski raamat on kirja pandud soravalt, aga samas süstemaatiliselt, nagu ajaloo professorile kohane. Kunstiajaloo huvilised saavad sealt teada veidi vähem, kui võiks loota, luureajaloo huvilised aga palju rohkem, kui oleks loota osanud. Kindlasti on see üks kõige üllatavamaid mälestusteraamatuid, mis Eestis kunagi ilmunud.

¹⁸ RA, ERAFSM.136.1.661, l. 51p.

¹⁹ VEKSA – Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing.

²⁰ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Tammerraamat, 2014, lk 320–321.